GLOBAL JOURNAL OF CROSS-DISCIPLINARY INNOVATIONS
Multidisciplinary peer-reviewed scholarly journal
GJCDI
Vol. 1 | Issue 3
Year: 2026

XALQARO SAVDO NAZARIYASI, XALQARO SAVDONING MOHIYATI VA ZARURIYATI

Esenbayeva Davlatbeka Amanbayevna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Ilmiy rahbar: **Urunbayeva Yulduz Pirnazarovna**

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti dotsenti

Tel: +998 90 505 21 05; e-mail: yulduzurunbaeva75@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada xalqaro savdo nazariyalarining evolyutsiyasi, xalqaro savdoning iqtisodiy mohiyati va zaruriyati ochib berilgan. Merkantilizmdan zamonaviy heterogen firmalar modeligacha bo‘lgan yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinib, qiyosiy ustunlik tamoyili shartli sonli misolda ko‘rsatildi. Jahon savdo tashkiloti (JST) hamda O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida 2024–2027 yillardagi jahon savdosi dinamikasi va O‘zbekistonning 2025 yildagi tashqi savdo ko‘rsatkichlari tahlil etildi. Natijalar xalqaro savdo resurslardan samarali foydalanish, miqyos samarasiga erishish, iste’molchilar tanlovini kengaytirish va texnologiyalar almashinuvini ta’minlashini, shu bilan birga eksport tarkibini diversifikatsiya qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: xalqaro savdo, savdo nazariyasi, qiyosiy ustunlik, eksport, import, tashqi savdo aylanmasi, O‘zbekiston.

KIRISH

Globallashuv va mamlakatlar o‘zaro iqtisodiy bog‘liqligi chuqurlashgan sharoitda xalqaro savdo milliy iqtisodiyotlar o‘sishining muhim omiliga aylandi. Jahon savdo tashkiloti (JST) ma’lumotlariga ko‘ra, 2025 yilda jahon tovar eksporti qiymati 26,26 trln AQSH dollariga yetib, 2024 yilga nisbatan 7 foizga oshdi, savdo hajmi esa 4,6 foizga kengaydi [11]. Shu bilan birga, eng qulay millat rejimi (MFN) asosida amalga oshirilayotgan jahon savdosining ulushi 72 foizgacha pasaygan [11]. Savdo siyosatidagi bunday o‘zgarishlar xalqaro savdoning nazariy asoslarini, uning mohiyati va zaruriyatini qayta anglash dolzarbligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston uchun mavzu amaliy ahamiyatga ega: Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025 yilda mamlakat tashqi savdo aylanmasi 81 mlrd dollardan oshdi, savdo aloqalari esa 210 davlat bilan yuritildi [13]. Tashqi savdoning bunday tez o‘sishi eksport tarkibi, importga bog‘liqlik va savdo balansi masalalarini nazariy nuqtai nazardan baholashni talab qiladi.

Xalqaro savdo nazariyalari turli davrlarda yaratilgan va savdo sabablarini turlicha izohlaydi: ayrimlari xarajatlardagi farqni, boshqalari resurs ta’minotini, yana boshqalari miqyos samarasi va firmalar xususiyatlarini oldinga suradi. Natijada «mamlakatlar nima uchun savdo qiladi va bundan kim yutadi?» degan savolga tizimlashtirilgan javob yetishmaydi. Tadqiqotning maqsadi — xalqaro savdo nazariyalarini tizimlashtirish, savdoning mohiyati va zaruriyatini asoslash hamda nazariy xulosalarni jahon va O‘zbekiston statistikasi bilan taqqoslashdir. Vazifalar: (1) nazariyalar evolyutsiyasini aniqlash; (2) savdoning mohiyati va asosiy ko‘rsatkichlarini ochib berish; (3) savdodan olinadigan yutuqni sonli misolda ko‘rsatish; (4) jahon va O‘zbekiston savdo dinamikasini tahlil qilish. Gipoteza: xalqaro savdo xarajatlar farqi, resurs va talab xususiyatlari hamda miqyos samarasi tufayli mamlakatlar iste’molini oshiradi, shuning uchun u iqtisodiy zaruriyat hisoblanadi.

MATERIAL VA METODLAR

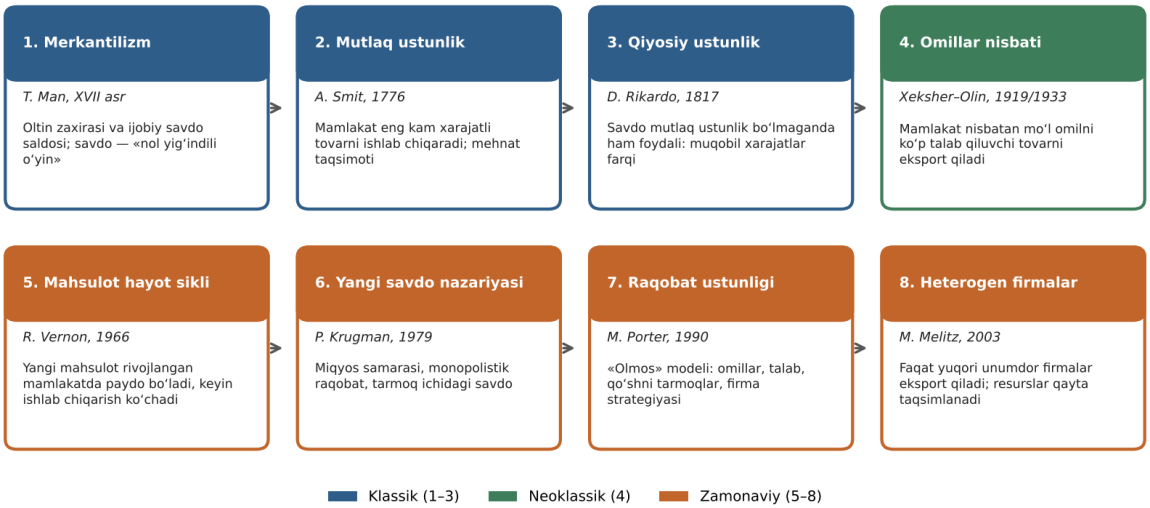
Tadqiqot nazariy-qiyosiy va statistik tahlilning uyg‘unlashgan yondashuviga asoslandi. Birinchidan, 1664–2003 yillarda chop etilgan asosiy ilmiy manbalar tarixiy-mantiqiy usulda ko‘rib chiqilib, nazariyalar bosh g‘oyasi, taxminlari va tushuntirish doirasi bo‘yicha qiyoslandi [1–10]. Ikkinchidan, qiyosiy ustunlik tamoyili ikki mamlakat — ikki tovar modelida shartli sonli misol bilan tekshirildi (mehnat — yagona omil, xarajatlar doimiy deb faraz qilinadi). Uchinchidan, empirik qismda JST ning 2025 yil oktyabr va 2026 yil mart hisobotlari [11, 12], O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining 2025 yilga oid ma’lumotlari [13, 14] va ommaviy axborot manbalari [15] ishlatildi; grafik-jadval usullari, o‘sish sur’atlari va ulushlarni hisoblash qo‘llanildi. Cheklovlar: model soddalashtirilgan; 2026–2027 yillar ko‘rsatkichlari prognoz xarakterida; 2025 yil statistikasi keyinchalik aniqlashtirilishi mumkin.

NATIJALAR

Xalqaro savdo nazariyalarining evolyutsiyasi

Tahlil nazariyalarni sakkiz bosqichga guruhlash imkonini berdi (1-rasm). Merkantilistlar T. Man boshchiligida oltin va kumush zaxirasini ko‘paytirish uchun ijobiy savdo saldosiga intilishni asosiy maqsad deb hisobladi, savdoni esa bir tomon yutib, ikkinchisi yutqazadigan jarayon sifatida talqin qildi.

1-rasm. Xalqaro savdo nazariyalarining evolyutsiyasi

Xeksher–Olin modeli savdo sababini mamlakatlarning omillar bilan ta’minlanganligi farqidan izladi [4], P. Samuelson omillar narxining tenglashishi haqidagi xulosani qo‘shdi [5], V. Leontyev esa AQSH eksportida mehnat ko‘p talab qilinishini aniqlab, «Leontyev paradoksi»ni ilgari surdi [6]. Keyingi nazariyalar real savdo xususiyatlarini izohladi: R. Vernon mahsulot hayot sikli g‘oyasini [7], P. Krugman miqyos samarasi va monopolistik raqobat asosida o‘xshash mamlakatlar o‘rtasidagi tarmoq ichidagi savdoni [8], M. Porter milliy raqobat ustunligining «olmos» modelini [9], M. Melitz esa firmalar heterogenligi, ya’ni faqat yuqori unumdor firmalar eksport qilishini asosladi [10].

Xalqaro savdoning mohiyati

Xalqaro savdo — mamlakatlar o‘rtasida tovarlar, xizmatlar va intellektual mahsulotlarning to‘lov asosida ayirboshlanishi bo‘lib, xalqaro mehnat taqsimotining iqtisodiy ifodasi hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, har bir mamlakat o‘z resurslari va texnologiyalari bilan hamma narsani samarali ishlab chiqara olmaydi va ayirboshlash orqali ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi iste’mol darajasiga erishadi [16]. Savdo quyidagi vazifalarni bajaradi: resurslarni samarali taqsimlash, jahon narxlarini shakllantirish, raqobat orqali ishlab chiqaruvchilarni rivojlanishga undash, bilim va texnologiyalarni uzatish. Asosiy ko‘rsatkichlar — eksport, import, tashqi savdo aylanmasi (eksport va importning yig‘indisi), savdo balansi (eksport va import farqi), savdo shartlari hamda iqtisodiyotning ochiqlik darajasi.

Xalqaro savdoning zaruriyati: sonli misol

Savdoning zaruriyati bir necha obyektiv sabablardan kelib chiqadi: (1) tabiiy resurslar, iqlim va mehnat ta’minotidagi farqlar; (2) ishlab chiqarish xarajatlaridagi nisbiy farqlar (qiyosiy ustunlik); (3) miqyos samarasi — katta bozor uchun ishlab chiqarishda birlik xarajatning pasayishi; (4) iste’molchilar talabining xilma-xilligi; (5) texnologiya va bilim almashinuvi; (6) raqobat bosimi. Qiyosiy ustunlikning ahamiyatini ko‘rsatish uchun shartli misol keltiramiz: A va B mamlakatlarda 360 soatdan mehnat zaxirasi bor, ular gazlama va mashina ishlab chiqaradi (1-jadval). A mamlakat ikkala tovarda ham mutlaq ustunlikka ega ($3 < 6$ va $9 < 12$ soat), biroq uning muqobil

xarajatlari boshqacha: 1 mashina A da 3 birlik gazlamaga, B da esa 2 birlik gazlamaga teng. Demak, A gazlamada, B mashinada qiyosiy ustunlikka ega.

1-jadval. Misol uchun dastlabki shartlar

Ko‘rsatkich	A mamlakat	B mamlakat
1 birlik gazlama uchun mehnat sarfi, soat	3	6
1 birlik mashina uchun mehnat sarfi, soat	9	12
1 mashinaning muqobil xarajati (gazlama birligida)	3	2
Mehnat zaxirasi, soat	360	360

Manba: shartli misol (muallif hisob-kitobi).

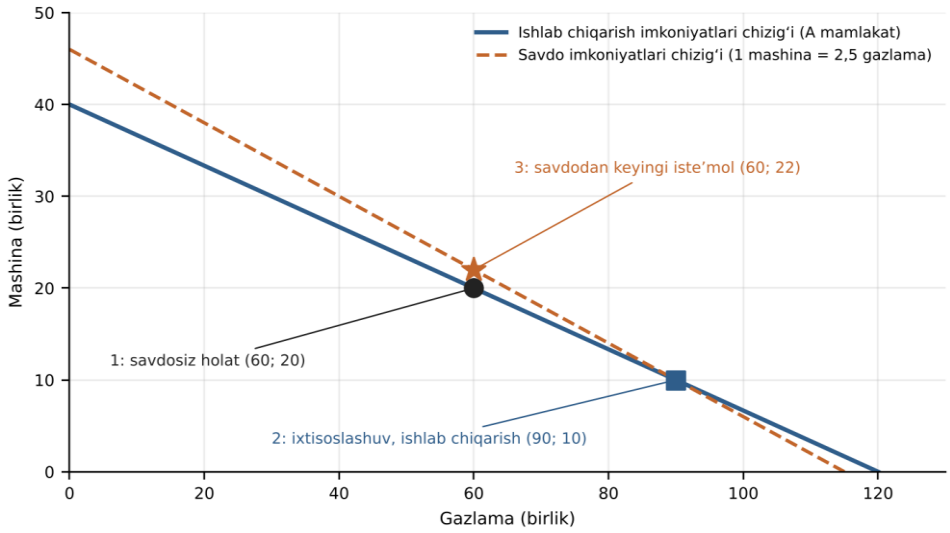
Savdosiz holatda (avtarkiya) har bir mamlakat mehnatning yarmini har bir tovarga sarflaydi: A — 60 gazlama va 20 mashina, B — 30 gazlama va 15 mashina; jahon bo‘yicha 90 gazlama va 35 mashina. Ixtisoslashuvda A 270 soatni gazlamaga (90 birlik), 90 soatni mashinaga (10 birlik) sarflaydi, B esa butun zaxirani mashinaga yo‘naltirib, 30 birlik ishlab chiqaradi. Jahon ishlab chiqarishi 90 gazlama va 40 mashinaga yetadi. Agar tomonlar 1 mashinani 2,5 gazlamaga (2 va 3 oralig‘ida) ayirboshlasa, B 12 mashina yetkazib, 30 gazlama oladi. Natijada ikkala mamlakat iste’moli oshadi (2-jadval, 2-rasm).

2-jadval. Savdodan oldin va keyin iste’mol (birlik)

Mamlakat	Holat	Gazlama	Mashina
A	Savdosiz	60	20
A	Ixtisoslashuv va savdo	60	22
B	Savdosiz	30	15
B	Ixtisoslashuv va savdo	30	18

Manba: shartli misol (muallif hisob-kitobi).

2-rasm. Savdodan yutuq: A mamlakat uchun ishlab chiqarish va savdo imkoniyatlari

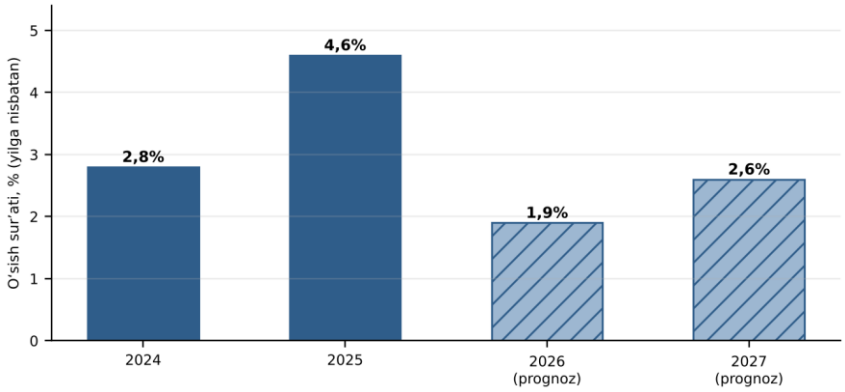

Manba: 1–2-jadvallar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jahon va O‘zbekiston savdosi dinamikasi

JST hisob-kitoblariga ko‘ra, jahon tovar savdosi hajmi 2024 yilda 2,8 foizga [12], 2025 yilda esa 4,6 foizga o‘sdi; bu 2025 yil oktyabrdagi 2,4 foizlik prognozdan ancha yuqori bo‘ldi. O‘sishga sun’iy intellektga oid tovarlarga talab va tariflar kuchaytirilishidan oldin importning jadallashtirilishi ta’sir qildi [11, 12]. Asosiy ssenariyga ko‘ra, 2026 yilda o‘sish 1,9 foizgacha sekinlashib, 2027 yilda 2,6 foizga tiklanishi kutilmoqda; neft narxi shoki barqaror bo‘lsa, 2026 yil o‘sishi 1,4 foizgacha pasayishi mumkin [11] (3-rasm).

3-rasm. Jahon tovar savdosi hajmining o‘sish sur’ati, %

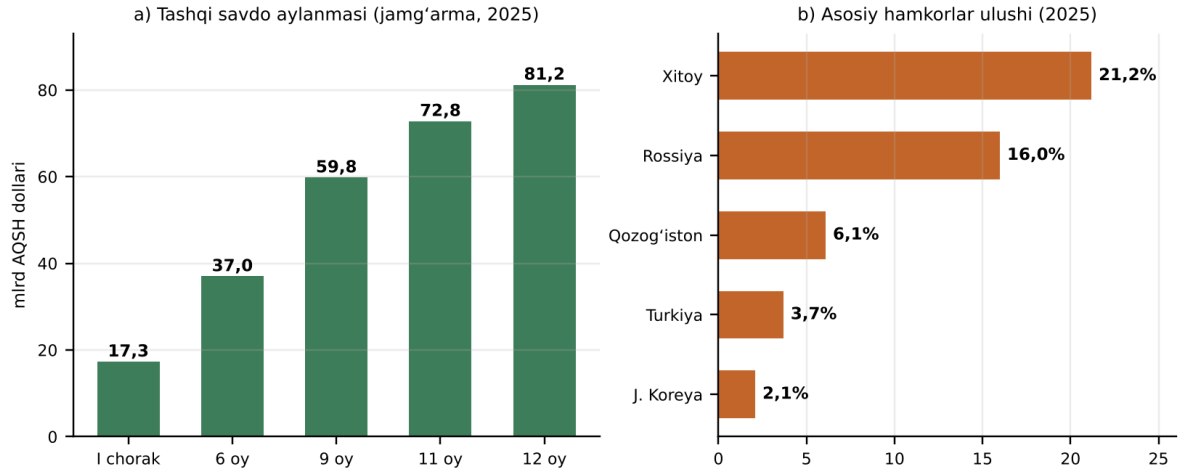

Manba: JST [11, 12] ma’lumotlari asosida tuzilgan; 2026–2027 yillar — prognoz.

O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasi 2025 yilda I chorakda 17,3 mlrd, yarim yilda 37,0 mlrd, to‘qqiz oyda 59,8 mlrd, 11 oyda 72,8 mlrd dollarga yetib, yil yakunida 81 mlrd dollardan oshdi (4-rasm, a). Eksport 33,8 mlrd dollar (+24 %), import 47,4 mlrd dollar (+18,5 %) bo‘ldi [13]; demak, savdo balansi taxminan 13,6 mlrd dollar manfiy (hisob-kitob). Asosiy hamkorlar — Xitoy (21,2 %), Rossiya (16,0 %), Qozog‘iston (6,1 %), Turkiya (3,7 %) va Janubiy Koreya (2,1 %) — aylanmaning 49,1 foizini tashkil qildi

(4-rasm, b). Yanvar–noyabrda xizmatlar eksporti 8,47 mlrd dollar (eksportning 27,4 %), shundan turizm 4,52 mlrd dollar; importda mashina va uskunalar 14,05 mlrd dollarni tashkil etdi [14]. 2025 yil I choragida oltin eksporti 3,6 mlrd dollar bo‘lib, umumiy eksportning 44 foizini egalladi [15].

4-rasm. O‘zbekistonning tashqi savdosi, 2025 yil

Manba: Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari [13] asosida tuzilgan.

MUHOKAMA

Natijalar nazariyalarning bir-birini to‘ldirishini ko‘rsatadi. Rikardo misolida savdo ikkala mamlakat iste’molini oshirdi, hatto A mamlakat ikkala tovarda mutlaq ustunlikka ega bo‘lsa ham; bu savdo zaruriyatini «mutlaq ustunlik» emas, muqobil xarajatlar farqi belgilashini tasdiqlaydi. O‘zbekistonning asosiy hamkorlari qo‘shni va yirik bozorlar bo‘lishi, aylanmaning deyarli yarmi besh mamlakatga tushishi masofa va bozor hajmi savdoga ta’sir qilishini bildiradi (tortishish modeli [17]). Savdo hajmining tez o‘sishi bilan birga, eksportda oltin ulushining yuqoriligi xomashyo narxlari o‘zgarishiga sezgirlikni oshiradi; Xeksher–Olin yondashuvi omil ta’minotiga mos ixtisoslashuvni izohlasa-da, yuqori qo‘shilgan qiymatli tovarlarga o‘tish uchun Krugman va Melitz modellari taklif qilgan miqyos va firma unumdorligi omillari muhimdir.

Savdo kamomadini faqat salbiy deb baholash noaniq: importning katta qismi mashina va uskunalardan iborat bo‘lib, ishlab chiqarish quvvatini yangilashga xizmat qiladi. Biroq jahon savdosida MFN ulushining 72 foizgacha pasayishi va 2026 yil uchun sekinlashuv prognozi tashqi talab beqarorligini oshiradi. Shu asosda quyidagi yo‘nalishlar maqsadga muvofiq:

– eksport tarkibini xomashyodan tayyor mahsulotga yo‘naltirib, diversifikatsiya qilish;
– xizmatlar eksportini (turizm, transport, IT) kengaytirish;
– savdo hamkorlari geografiyasini kengaytirib, bitta bozorga bog‘liqlikni kamaytirish;
– eksportchi firmalar unumdorligini oshirish va logistika xarajatlarini kamaytirish.

Tadqiqot cheklovlari: sonli misol soddalashtirilgan, empirik qism tavsifiy xarakterda. Kelgusida ochib berilgan qiyosiy ustunlik (RCA) indeksi va tortishish modeli yordamida ekonometrik baholash o‘tkazish mumkin.

XULOSA

Tadqiqot quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, xalqaro savdo nazariyalari merkantilizmdan firmalar heterogenligi modeligacha rivojlanib, savdoni «nol yig‘indili o‘yin» emas, ixtisoslashuv va miqyos orqali umumiy farovonlikni oshiruvchi jarayon sifatida izohlaydi. Ikkinchidan, xalqaro savdoning mohiyati mamlakatlar o‘rtasida tovar va xizmatlarning ayirboshlanishi orqali xalqaro mehnat taqsimotini amalga oshirishdan iborat; uning zaruriyati resurslar, xarajatlar va talab xususiyatlaridagi obyektiv farqlardan kelib chiqadi. Uchinchidan, sonli misol qiyosiy ustunlik asosidagi ixtisoslashuv ikkala mamlakatga yutuq berishini ko‘rsatdi. To‘rtinchidan, 2025 yilda jahon savdosi 4,6 foizga, O‘zbekiston tashqi savdo aylanmasi esa 81 mlrd dollardan ortiq darajaga o‘sdi, ammo eksport tarkibining xomashyoga yaqinligi va savdo kamomadi diversifikatsiyani talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mun T. England’s Treasure by Forraign Trade. London, 1664.
2. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London, 1776.
3. Ricardo D. On the Principles of Political Economy and Taxation. London, 1817.
4. Heckscher E. The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income // Ekonomisk Tidskrift. 1919. Vol. 21. P. 497–512; Ohlin B. Interregional and International Trade. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933.
5. Samuelson P. International Trade and the Equalisation of Factor Prices // Economic Journal. 1948. Vol. 58(230). P. 163–184.
6. Leontief W. Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-Examined // Proceedings of the American Philosophical Society. 1953. Vol. 97(4). P. 332–349.
7. Vernon R. International Investment and International Trade in the Product Cycle // Quarterly Journal of Economics. 1966. Vol. 80(2). P. 190–207.
8. Krugman P. Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade // Journal of International Economics. 1979. Vol. 9(4). P. 469–479.
9. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990.
10. Melitz M. The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity // Econometrica. 2003. Vol. 71(6). P. 1695–1725.
11. WTO. Global Trade Outlook and Statistics, March 2026. Geneva: World Trade Organization, 2026.

12. WTO. Global Trade Outlook and Statistics, update: October 2025. Geneva: World Trade Organization, 2025.
13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. 2025 yilda O‘zbekistonning tashqi savdo aylanmasi 81 mlrd dollardan oshdi (stat.uz).
14. Kun.uz. Uzbekistan boosts food and electricity exports while textile and car shipments decline. 25.12.2025 (Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida).
15. Kun.uz. Uzbekistan sells $3.6 billion worth of gold in three months. 24.04.2025.
16. Krugman P., Obstfeld M., Melitz M. International Economics: Theory and Policy. 12th ed. Pearson, 2022.
17. Tinbergen J. Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy. New York: Twentieth Century Fund, 1962.